

EMEVÎ İKTİDARININ SİYASÎ İCRAATLARI KARŞISINDA ULEMÂNIN TAVRI*

Dr. Mustafa ÖZKAN
Diyaret İşleri Başkanlığı

ÖZET

Emevî iktidarının önemli tartışmaları beraberinde getiren siyasî uygulamaları, dönemin ulemâsı tarafından da eleştirilmiştir. Siyasal otoritenin âlimlerin tepkisine neden olan uygulamalarının başında ise Hucr b. Adî ve Kerbelâ isyanına yönelik tutumu, veliahtlık sistemini ikâme etmesi, Ehl-i Beyt ve Mevâlî'ye ilişkin siyaseti gelmektedir. Bu makalede, Emevî idaresinin mezkûr konulardaki politikaları karşısında Aişe Bint Ebî Bekr, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Şa'bî ve Hasan-ı Basrî gibi âlimlerin tavrı, ilgili tavrın sebep ve şekli üzerinde durulmaktadır. Konu bağlamında ulemânın, iktidarın söz konusu alanlardaki icraatlarını dinî açıdan değerlendirdiği, dine aykırı icraatlara muhalefet ettiği, yapılan muhalefetin de konjonktürel şartlara bağlı olarak sözlü ya da yönetim karşıtı isyanlara fiilî destek verme tarzında gerçekleştiği tespiti yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, iktidar, din, ulemâ, muhalefet.

ABSTRACT

Attitude of the Scholars Towards the Political Activities of the Umayyad Power

The political implementations of the Umayyad Power followed by serious discussions were also criticized by the scholars of that period. The overwhelming implementations of the political authority that brought reaction from the scholars were its attitude to Hucr b. Adî and Battle of Karbala, substitution of heir appearance and its policies towards Ehl-i Beyt and Mavali. This article examines the manner of scholars such as Aişe bint Abi Bakr, Abdallah b. Abbas, Abdallah b. Umar, Shabi and Hasan al-Basrî towards the policies of Umayyad Power on above-mentioned issues and the reason and the basis of the manner in question. Within this framework, it is determined that the scholars considered the related actions of the Power from religious point of view, opposed to the implementations contradictory to religion and this opposition was substantiated by giving support to oral or anti-power revolts dependent on the cyclical conditions.

Key Words: Umayyad, power, religion, scholars, opposition.

GİRİŞ

Emevî idaresinin Kerbelâ hadisesinde olduğu gibi uzun süre münâkaşalara sebebiyet veren bazı politikaları olmuştur. Biz çalışmamızda, yönetimin önemli

* Makale, "Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi" isimli (Ankara 2007) doktora çalışmamızın, Emevî iktidarının bazı icraatlarının incelendiği bölümden oluşturulmuştur.

ihtilaflara neden olan bu karakterdeki uygulamalarının 'dönemin ulemâsı tarafından nasıl karşılandığı boyutu' üzerinde durmak istiyoruz. Çalışmanın kapsamını dikkate alınarak, yönetimle dönemin ulemâsını en çok karşı karşıya getiren ve hakkında kaynaklarımızda doyurucu bilgilerin bulunduğu iktidarın sınırlı sayıdaki şu siyasî uygulamaları ele alınmıştır: İktidarın Hucr b. Adî ve arkadaşlarını idam etmesi, veliahtlık sistemini ikâme etmesi, Kerbelâ hadisesi, Abdurrahman b. el-Eş'âs isyanı ve Ehl-i Beyt'e yönelik politikası.

Makalede, -Zeyd b. Ali örneğinde olduğu gibi- âlim olmasına rağmen siyasî alanda mücadele verenler, âlim kategorisine dahil edilmemiştir. Zira bunlar, daha çok siyasî şahsiyetler olarak bilinmektedirler. Dolayısıyla bizim "ulemâ" kavramıyla kastımız "siyasî faaliyetlerin içerisinde yer almayan, sürekli ilmî çalışmalarla meşgul olan ve dönemlerinde âlim kimlikleriyle temâyüz eden kişilerdir." Ayrıca konu bağlamında, "ulemâ" tanımı kapsamına giren ve iktidarın din dışı görülen icraatlarını eleştiren tüm âlimlerin görüşleri ele alınmamıştır. Bunun yerine, iktidarla ilişkileri hakkında bol miktarda bilginin bulunduğu Aişe bnt. Ebî Bekr, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Şa'bî, Kadı Şureyh, Saîd b. Cübeyr ve Hasan-ı Basrî gibi âlimlerin görüşlerine yer verilmiştir.

Çalışmada şu yöntem takib edilmiştir: Öncelikle iktidarın ulemâ tarafından eleştirilen icraatları kronolojik bir sıra dahilinde ele alınmıştır. İncelenen bu uygulamaların içeriği hakkında genel bilgiler verilmiştir. Akabinde ise iktidarın söz konusu icraatının ulemâ tarafından niçin ve nasıl eleştirildiği üzerinde yoğunlaşmaya çalışılmıştır.

Araştırdığımız kadarıyla konumuza ilişkin doyurucu, sistematik ve müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Burada, Hüseyin Atvân'ın¹ dar kapsamlı bir çalışmasından bahsedilebilir. Atvân, mevzûya daha çok rivâyetçi târih anlayışı çizgisinde yaklaşmış, iktidarın eleştirilen icraatlarının mâhiyeti, ulemânın ilgili icraatlara niçin ve nasıl tepki gösterdiğine dair derli toplu bilgi vermemektedir.

Emevî yönetiminin işleyişinde belirleyici olan esas unsur, din değil de iktidarın menfaati olmuştur. Dolayısıyla politikalarında genelde pragmatizme dayalı bir yaklaşım tarzını benimseyen idarenin kimi uygulamaları dine aykırı olabiliyordu. Konuya dinî açıdan yaklaşan ulemâ ise, iktidarın dinle çelişen icraatlarına karşı muhalif bir tutum sergilemiştir. Söz konusu tutum da, mevcut şartlara göre sözlü ya da fiilî karşı koyuş şeklinde olmuştur.

1) Hucr b. Adî'nin Öldürülmesinde Ulemânın Tepkisi

Hucr b. Adî, Kinde kabilesine mensuptu.² O, Hz. Peygamber zamanında müslüman olmuştur. Cemel ve Sıffin'de Ali b. Ebî Tâlib'in kumandanı olan Hucr,³ Ali'nin vefatından sonrasında da onun siyasî mücadelesinin bir uzantısı

1 Atvân, Hüseyin, *el-Fukahâu ve'l-Hilâfetu fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut -1991.

2 Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi Bi'l-Vefayât*, I-XII, Stuttgart-1991, XI, 321; Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (Ö. 748/1374), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, Beyrut-1986, III, 463.

3 Dineverî, Ebû Hanîfe (Ö. 282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Beyrut- thz. 204; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 51; İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (Ö. 630/1232), *Üsdu'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-*

olan Ehl-i Beyt'i⁴ desteklemiştir.

İktidarın özellikle iki uygulaması Hucr b. Adî hareketinin ortaya çıkmasına ve aktif direnişe geçmesine neden olmuştur. Bunlardan birincisi, hicrî 41 yılında Kûfe'ye vali tayin edilen Muğîre b. Şu'be'nin, yönetimin 'Cuma günleri hutbede Osman ve taraftarlarını hayırla yâd etme, Ali'yi ise kötüleme' politikasını tatbik etmesiydi.⁵ İkinci sebep ise Kûfe'nin muhalif bir şehir olması hasebiyle iktidarın bazı ekonomik yaptırımlarına mâruz kalmasıydı.

Hicrî 50 yılına kadar Kûfe valiliğini yürüten Muğîre b. Şu'be, merkezî idarenin siyasî ve iktisadî yaptırımlarını protesto eden Hucr'a karşı yönetim anlayışı gereği müsâmahakâr davranmıştır. Zira Muğîre, dindar ve halk desteğinin arkasında olduğu Hucr'u öldürmek istememiştir. Vali bu tutumuyla, muhtemelen Hucr b. Adî'yi, kendisinden sonra gelecek valiye bırakmak istemiştir.⁶

Muğîre'den sonra Kûfe-Basra valiliğine atanan Ziyâd b. Ebîh, idarenin camilerde Ali'yi yerme siyasetini devam ettirmiştir.⁷ Hucr daha önce camide yaptığı protesto eylemini yeni vali döneminde de sürdürmüştür.⁸ Vali ise Hucr'u ölümle tehdit ettiği gibi,⁹ halkı da Hucr'a destek vermemesi yönünde uyarma gereğini duymuştur.¹⁰

Ziyâd b. Ebîh, Hucr ve arkadaşlarının durumlarını bir mektupla Muâviye b. Ebî Süfyân'a bildirmiştir¹¹ Muâviye ise Ziyâd'a gönderdiği mektupta, Hucr ve arkadaşlarının kendisine gönderilmesini emretmiştir.¹² Vali, emir üzerine uzun bir takip ve kovalamacadan sonra Hucr'u yakalamış ve onu bir mektupla birlikte Şam'a göndermiştir.¹³ Ziyâd b. Ebîh, söz konusu mektupta ise Hucr ve arkadaşları hakkında suç unsuru olarak şunları zikretmiştir: Halîfeye sövmek, valiye karşı savaş açmak, hilâfetin Ali ailesinin hakkı olduğunu savunmak ve fitne çı-

→ →

Sahâbe, I-VII, ?-1970, I, 461; İbn Hadîd, Abdülhamid Hibetullah b. Muhammed (Ö. 655/1257), *Şerhu Nehcî'l-Belâğâ*, I-IV, Mısır-thz, I, 356; Safedî, XI, 321; Zehebî, *Nübelâ*, III, 463.

4 Minkârî, Nasr b. Müzâhim (Ö. 212/827), *Vaka'tü's-Sıffin*, Mısır-1962, 243; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslîm (Ö. 276/889), *el-Meârif*, II. Baskı, Beyrut-1970, 145-146; Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (Ö. 279/892), *Ensâbu'l-Esrâf*, I-XIII, Beyrut-1996, V, 276; İbnü'l-Esîr, *Üsdu'l-Gâbe*, I, 461; Bustî, Muhammed b. Hibbân, *Kitâbu Meşâhir-i Ulemâ-i Emsâr*, Kahire-1959, 89; Zirikî, Hayreddin, *el-A'lem Kâmûs-u Terâcim*, I-III, Mısır-1927, I, 213.

5 Ya'kûbî, Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (Ö. 297/897), *Târih*, I-III, Necef-1358, II, 204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, I-IX, Mısır-1348, III, 234; Suaydî, Abdülmütaâl, *el-Kadâya'l-Kübrâ fi'l-İslâm*, Kahire-thz, 176; Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, I-V, (çev. S. Gümüş - İ. Yiğit), İstanbul-1985, II, 82.

6 Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, V, 252-253; Dineverî, 206; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (Ö. 310/922), *Târihu't-Taberî*, I-XI, Kahire-1119, V, 254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 234; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ (Ö. 746/1345), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-1978, VIII, 50; Verdî, I, 169.

7 İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (Ö. 230/844), *Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-VIII, Leyden-1322, VI, 152; Dineverî, 206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 234; Suaydî, 177.

8 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 51.

9 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 51.

10 Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, V, 255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 50-51; Âkil, Nebi, *Târihu Hilâfeti Benî Ümeyye*, II. Baskı, Dimeşk-1975, 73; İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, II, 82; Hudaî, Muhammed, *Târihu'l-Umemî'l-İslâmiyye ed-Devletu'l-Emeviyye*, I-II, Mısır-1969, II, 106; Bozkurt, Nebi, "Hucr b. Adî", *DİA*, İstanbul-1998, VIII, 277.

11 Taberî, *Târih*, V, 256-257; Âkil, 73.

12 İbn Arabî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Endelûsî (Ö. 543/1148), *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*, Beyrut-thz, 212; Âkil, 73.

13 Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, V, 255-261; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil*, III, 234-235.

karıp bölücülük yapmak.¹⁴ Yine Ziyâd, iddiasını kuvvetlendirmek ve bunu halka mal etmek için hazırladığı iddianamede, ileri gelen 70 Kûfeliyi şâhid olarak yazmıştır.¹⁵ Kısacası Muâviye'ye gönderilen ve sayıları 13¹⁶ veya 20¹⁷ civarındaki şahısların en önemli suçları, Ali taraftarı olmalarıydı.¹⁸

Şam'a götürülenlerden Hucr¹⁹ ve 6 arkadaşı²⁰ Muâviye'nin emriyle hicrî 51 yılında öldürülürken,²¹ Ali'den berî olduklarını söyleyenler ise affedilmişlerdir.²² Neticede siyasal iktidar, hem Ali ve taraftarlarına karşı uygulanan politikayı hem de Irak'a yönelik ekonomik yaptırımları protesto eden Hucr ve arkadaşlarını muhtemelen siyâsî nedenlerle öldürtmüştür.

Emevî idaresinin Hucr'u katletme şeklindeki uygulaması, dönemin âlimleri tarafından genelde sözlü olarak protesto edilmiştir. Örneğin, tefsir, fıkıh, hadis ve nesep gibi ilimlerde otorite kabul edilen,²³ Mesrûk, Saîd b. el-Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Şa'bî, İmâm-ı Mücâhit, 'ikrime, Nâfi' gibi âlimlerin kendisinden rivâyet aldıkları²⁴ ve ilmî konularda dönemin ulemâsı için başvuru kaynağı olarak görülen Aişe Bint Ebî Bekr (Ö. 58/678), Hucr'un öldürülmesini dine aykırı olarak değerlendirmiş ve buna sebebiyet Muâviye'yi eleştirmiştir.²⁵ Hz. Aişe öncelikle Hucr'un öldürülmemesi için Medine'den Abdurrahman b. el-Hâris'i elçi olarak Muâviye'ye göndermiştir. Ancak adı geçen elçi Şam'a vardığında Hucr ve arkadaşları öldürülmüşlerdi.²⁶ Hz. Aişe daha sonra Medine'ye gelen Muâviye'ye Hucr'u neden öldürdüğünü sormuş ve bu icraatından dolayı onu suçlamıştır.²⁷ Muâviye ise Hucr'u fitneye neden olacağı endişesiyle öldürttüğünü, bunun da milletin selâmeti açısından daha uygun bir seçenek olduğunu belirtmiştir.²⁸

14 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 264; Ya'kübî, II, 205; Taberî, *Târih*, V, 269; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 239; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 51.

15 İbn Sa'd, VI, 152; Taberî, *Târih*, V, 253-270; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 51; Zehebî, *Nübelâ*, III, 464.

16 İbn Sa'd, VI, 153; Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin (Ö. 346/957), *Murûcu'z-Zeheb* ve *Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, Mısır-1964, III, 12-13; Ebû'l-Fidâ, İmâmu'ddin İsmail (Ö. 732/1331), *el-Muhtasâr fi Ahbâri'l-Beşer*, I-II, I. Baskı, Beyrut-1997, I, 259.

17 İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 52; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefayâti'l-Meşâhiri ve'l-İlâm*, I-XXII, Beyrut-1998, III, 194.

18 Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara-2001, 178-179.

19 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 259; Zehebî, *Nübelâ*, III, 465-466; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl b. Ahmet Ali (Ö. 852/1448), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, I-VIII, Beyrut-1995, II, 33.

20 İbn Sa'd, VI, 153; Ya'kübî, II, 206; Taberî, *Târih*, V, 277; İbnü'l-Esir, *Üsdu'l-Gâbe*, I, 462.

21 Halife b. Hayyât (Ö. 240/854), *Târihu Halife b. Hayyât*, II. Baskı, Riyad-1985, 213; Taberî, *Târih*, V, 257; İbnü'l-Esir, *Üsdu'l-Gâbe*, I, 462; Zehebî, *Duvelu'l-İslâm*, I-II, Mısır-1974, 38.

22 İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 52; Zehebî, *Nübelâ*, III, 466.

23 Abdülhâdî, Muhammed b. Ahmed (Ö. 744/1343), *Tabakâtu'l-Ulemâi'l-Hadîs*, I-IV, Beyrut-1996, I, 88; İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr (Ö. 751/1350), *İlamu'l-Muvakkiin an Rabi'l-Âlemîn*, I-II, Beyrut-1987, I, 21-22; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 233; Fayda, Mustafa, "Aişe", *DİA*, İstanbul-1989, II, 203-204.

24 el-Cürçânî, Ebû Abdullah b. Udeyy (Ö. 365/975), *el-Kâmil- fi'd-Duafâi'r-Ricâl*, I-IX, Beyrut-1997, I, 124; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali (Ö. 579/1200), *Sifâtu's-Safve*, I-IV, Beyrut-1979, II, 32-33; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffaz*, I-IV, Haydarabat-1333, I, 27; ez-Zerkeşî, Muhammed b. Abdillâh Bedruddin (Ö. 794/1392), *Hz. Aişe'nin Sahâbeye Yöneltiltiği Eleştiriler*, (çev. Bünyamin Erul), İstanbul-2000, 167.

25 en-Nemirî, Yûsuf b. Abdilber (Ö.463/1070), *Tabakâtu'l-Fukahâ*, Kahire-1350, 17; ez-Zerkeşî, 182.

26 İbn Sa'd, VI, 153; Ebû'l-Fidâ, I, 259; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 53; Hudarî, *Târih*, II, 207.

27 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 273; Ya'kübî, II, 206; Taberî, *Târih*, V, 257.

28 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 273; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 53-55; Zehebî, *Nübelâ*, III, 466-467.

Başka bir rivâyete göre de Muâviye, Hz. Aişe'nin "Hucr'u neden katlettin?" sorusuna, "Hucr'u öldürmek, yüzbin kişiyi öldürmekten daha iyidir" cevabını vermiştir.²⁹ Hz. Aişe ise Hucr'un dürüst ve dinine bağlı bir mü'min olduğunu, dolayısıyla onu öldürmenin dinen uygun olmadığını belirtmiş ve siyaseti dine öncelleyen bu politikası sebebiyle Muâviye'yi eleştirmiştir.³⁰

Hucr ve arkadaşlarının idamına tepki gösteren diğer bir âlim de, iç çatışmaların dünyevî amaçlara dönük olarak yapıldığına inanan,³¹ Allah'ın haksız yere Müslüman kanını dökmeyi yasakladığını savunan³² ve bu yüzden siyasî çekişmeler karşısında genelde tarafsız kalmayı prensip edinen Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb idi (Ö. 73/692).³³ O, Hucr ve arkadaşlarının ölüm haberini çarşıdayken öğrenmiştir. Rivâyete göre Abdullah b. Ömer, Hucr'un öldürüldüğüne duyar duymaz ayağa kalkıp sarığını çözmüş ve ağlamaya başlamıştır.³⁴ İbn Ömer'in, yönetimin Hucr'a yönelik uygulamasını ağlayarak karşılamasını ise, bu âlimin söz konusu icraatı tasvip etmediği ve ilgili politikaya ilişkin tavrını pasif muhalefet tarzıyla ortaya koyduğu şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Uzun süre kadılık yapmış ve ilmî kariyerine büyük bir saygı duyulan Kadı Şureyh (Ö. 82/701) ise Hucr b. Adî'nin öldürülmesine tepkisini fetvâlarıyla belirtmeye çalışmıştır. Hucr'un katledildiği sırada Kadı Şureyh, Kûfe'de kadılık yapıyordu. Irak valisi Ziyâd b. Ebîh, Hucr ve arkadaşlarının suçuna ilişkin hazırladığı iddianamede Kadı Şureyh'i de şâhitler listesine yazmıştı. Şâhitler arasında yazıldığını sonradan öğrenen Kadı Şureyh, Muâviye'ye bir mektup göndermiştir. O, ilgili mektupta Hucr'a isnad edilen suça şâhitlik yapmadığını, Hucr'un namaz kılan, hacca giden bir müslüman olduğunu, dolayısıyla onu öldürmenin dinen haram olduğunu³⁵ ısrarla vurgulama gereğini duymuştur.

Hucr ve arkadaşlarının öldürülmesi Hasan-ı Basrî (Ö. 110/728) tarafından da eleştirilmiştir. Hasan-ı Basrî, Hucr ve arkadaşlarını öldüren Muâviye'nin bu icraatının büyük bir hata olduğunu belirtmiştir.³⁶ Ayrıca Hasan-ı Basrî'nin Hucr ve arkadaşlarının öldürülüşlerini değerlendirirken şu ifadeyi kullandığı rivâyet edilmektedir: "Hucr ve arkadaşlarını kefenleyip namazlarını kıldılar, kabre koydular ve yüzlerini de kibleye çevirdiler, değil mi? "Evet" cevabını alan Hasan, "Ka'be'nin Rabbına yemin olsun ki, -öldürülenlerin- kendilerini öldürenlere karşı öbür dünyada ileri sürecekleri delilleri vardır."³⁷

29 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 53-55; Safedî, XI, 322.

30 Taberî, *Târih*, V, 254-257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 118; Fayda, "Aişe", II, 203.

31 Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah, (Ö. 430/1038), *Hilyetu'l-Evlîyâ*, I-X, Mısır-1932, I, 292-293; Kandehevî, Muhammed Yusuf, *Hayâtu's-Sahâbe*, I-III, Kahire-1997, II, 295-297.

32 Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 292-3; Tantâvî, *Ahbâru Ömer ve Ahbâru Abdullah b. Ömer*, Beyrut-1983, 434.

33 el-Ğayyât, Abdurrahman b. Muhammed b. Osman, *Kitâbu'l-İntisâr*, Beyrut-1957, 75; Uludağ, Süleyman, *İslâm'ın İnanç Konuları ve İtikadî Mezhepler*, İstanbul-1998, 357; Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara-2000, 54; Laoust, Henri, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, (çev. E. R. Fiğlalı- S. Hizmetli), İstanbul-1999, 28; ed-Demîcî, Süleyman, *İslâm'da Devlet Başkanlığı*, (çev. İbrahim Cücük), İstanbul-1996, 466.

34 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, V, 270; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 55.

35 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 240; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 51-52.

36 Taberî, *Târih*, V, 279; Ebû'l-Fidâ, I, 259; Suaydî, 75.

37 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 242.

Kanaatimizce Hucr ve arkadaşlarının idam edilmeleri, iktidar için tehlike arz eden muhalifleri korkutmaya ve bu bağlamda yönetimin maslahatına dönük bir uygulamadır. Kısacası Hucr ve arkadaşları dinî sebeplerden dolayı öldürülmemişlerdir. Bunun en önemli göstergesi ise, ilmî sahada otorite kabul edilen Hz. Aişe ve Kadı Şureyh gibi şahsiyetlerin, iktidarın ilgili icraatını dine aykırı bulmalarıdır. Ulemânın bu olayda tepkisini sözlü olarak dile getirmesinde de, idarenin şiddeti esas alan politikası belirleyici olmuştur diyebiliriz.

2) Velihtlık Sisteminin İkâme edilmesi ve Ulemânın Tepkisi

Velihtlık da diyebileceğimiz saltanat sistemi, kişinin kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi daha hayatta iken ilan etmesi veya seçmesidir.³⁸ İslâm târihi açısından bakıldığında ise, saltanat sistemini ikâme eden ilk kişinin Muâviye b. Ebî Süfyân olduğu belirtilmektedir. Bu da, Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i iktidara getirmesi şeklinde olmuştur.³⁹

Yezîd'e biat alma çalışmalarını çok yönlü yürüten Muâviye,⁴⁰ vali ve diğer temsilciler aracılığıyla Şam ve Irak'ın biatını aldıktan sonra,⁴¹ -Yezîd'e biat almak amacıyla- hicrî 56 yılında Hicâz'a gitmiştir. O, Medine'de halk arasında itibar sahibi olan, ancak Yezîd'e biat etmeyen İbn Abbâs ve İbn Ömer gibi âlimlerin yanı sıra, Abdullah b. Zübeyr gibi birçok siyâsî şahsiyetle uzun süre görüşmüştür. Görüşmelerde umduğunu bulamayan Muâviye, Yezîd'e biat etmede direnenleri önce ölümle tehdit etmiş, daha sonra ise onları -her birinin başında iki silahlı asker olduğu halde- halkın toplandığı camiye getirtmiştir. Müâviye, lider konumundaki bu insanların 'Yezîd'e biat ettiklerini' belirtmek sûretiyle, camidekilerin biatını almış ve Şam'a dönmüştür.⁴²

Saltanat sistemine en çok karşı çıkanların başında ulemânın geldiğini söylemek mümkündür. Örneğin Hz. Aişe, iktidarın Yezîd'e biat etmemek için direnen âlimlere yönelik baskısını eleştirmiş,⁴³ Abdullah b. Abbâs (Ö. 68/687)⁴⁴ ve İbn Ömer⁴⁵ gibi tanınmış âlimler ise tüm baskılara rağmen Yezîd'e biat etmemişlerdir.

Hz. Aişe'nin Yezîd'e biat edip etmediği konusunda herhangi bir bilgiye sa-

38 Aycan, *Muâviye*, 183.

39 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 263; Rayyis, Ziyâuddin, *İslâm'da Siyasî Düşünce Târîhi*, (çev. İbrahim Sarmış), İstanbul-1995, 177; İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, Mısır- 1939, 50-51.

40 İbn Abdırabbih, Ahmed b. Muhammed (Ö. 327/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, I-VII, Beyrut-1965, IV, 368; Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul-1991, I, 95.

41 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 249-250.

42 Halife b. Hayyât, *Târîh*, 214-217; Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (Ö. 355/964), *el-Bed' ve't-Târîh*, I-VII, Beyrut-1899, V, 6-7; İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed (Ö. 314/926), *el-Fütûh*, I-VIII, Beyrut-1986, III-IV, 347-348; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'd-Devleti'l-Emeviyye*, Beyrut-1996, 25; Âkil, 25; Wellhaussen, Julius, *Arap Devleti Ve Sükûtu*, (çev. Fikret İşıltan), Ankara-1963, 67-68; Kaddûra, Zâhîde, *eş-Şuûbiyye*, Beyrut- 1988, 43; Uçar, Şahin *Târîh Felsefesi Açısından İslâm'da Mülk ve Hilâfet*, İstanbul-1996, 92; Kapar, Mehmet Ali, *Halîfeliğin Enevîler'e Geçiş ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul-1998, 54.

43 İbn A'sem, III-IV, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 251-252.

44 (Müellifî meçhul), *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, I. Baskı, ?-1909, 166-167.

45 Halife b. Hayyât, *Târîh*, 214-217; Belâzurî, *Ensâbu'l- Eşrâf*, V, 313-314; Ya'kûbî, II, 203; İbn A'sem, III-IV, 347-348; İbn Abdırabbih, IV, 371; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 250; Ebû'l-Fidâ, I, 260-261; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 79-80; Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I-II, ?-1285, I, 170.

hip değiliz. Ancak o, saltanatın ikâmesi sürecinde öncelikle idarenin Medine valisi olan Mervân b. Hakemle tartışmıştır. Rivâyete göre Mervân, Medine halkını mescide toplayıp Yezîd'e biat edilmesini istemiş ve Yezîd'in iktidar için aday gösterilmesini de Hz. Ebû Bekr'in sünnetinin bir uzantısı olarak açıklamıştır. Bu esnada Hz. Ebû Bekr'in büyük oğlu Abdurrahman ayağa kalkarak "Ey Mervân! Sen de Muâviye de yalan söylüyorsunuz. Yemin olsun ki sizler, ümmet-i Muhammed'in iyiliğini istemiyorsunuz. Siz bu uygulamayla, hilâfeti Bizans'taki saltanat idaresine dönüştürmek istiyorsunuz. Bizans'taki söz konusu uygulamaya göre bir imparator ölür, yerine diğeri geçer" demiştir. Mervân ise Abdurrahman'ı işaret edip "İşte Kur'ân'ın hakkında anne-babasına 'öf size' diye bahsettiği adam budur." deyince, mescidde oturan Hz. Aişe, valiyi şu sözlerle eleştirmiştir: "Ey Mervân! Bu âyetin Abdurrahman hakkında nâzil olduğunu söylüyorsun. Val-lâhi yalan söylüyorsun. Bahsettiğin âyet, filan adam hakkında indi. Yemin olsun ki sen, ortalığı fesada veriyorsun. Sen, Allah ve Rasulü'nün lanetlediği kişisin."⁴⁶ Ayrıca Hz. Aişe, Yezîd'e biat etmeyen Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Abdullah b. Ömer gibi ileri gelen sahâbe ve sahâbe çocuklarını ölümle tehdit eden Muâviye'yi ve Muâviye'nin "Herkes Yezid'e biat etti, dolayısıyla bunların da biat etmeleri zorunludur" şeklindeki gerekçesini eleştirmiştir.⁴⁷ Görüldüğü üzere Hz. Aişe, Muâviye'nin getirmeye çalıştığı veliahlık sistemine karşı çıkanları dolaylı da olsa desteklemiştir. Bunu, Hz. Aişe'nin veliahtlık sistemine ve yöneticilerin söz konusu sistemi yerleştirme sürecinde takip ettikleri gayr-ı meşrû yöntemlere karşı çıktığı şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Yezîd'e biat etmemek için direnen âlimlerin başında İbn Abbâs gelmektedir.⁴⁸ O, tüm baskılara,⁴⁹ hatta Hicâz'a giden ve özellikle kendisiyle görüşen Muaviye'nin özel çabalarına rağmen Yezîd'e biat etmemiştir.⁵⁰ Zira Abdullah b. Abbâs, dine aykırı olduğu gerekçesiyle veliahtlığa karşı çıkıyor ve bu yüzden de Yezîd'e biat etmemiştir.⁵¹

Saltanat sistemine karşı çıkan ve Hicâz'daki âlimler adına -Yezîd'e biat alma sürecinde- Muâviye ile tartışan diğer ileri gelen bir âlim de Abdullah b. Ömer idi. İbn Ömer, öncelikle Yezîd'in hilâfete getiriliş tarzının Hulefâ-i Râşidîn döneminin uygulamalarıyla çeliştiğini belirtmiştir.⁵² Ayrıca o, hilâfete gelecek kişinin tüm Müslümanların ittifakıyla seçilmesinin lüzûmuna,⁵³ idarenin en lâyük olana verilmesi gerektiğine⁵⁴ ve halîfe tayininde seçimin şart olduğuna⁵⁵ vurgu yap-

46 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 250-251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 89.

47 İbn A'sem, III-IV, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 251-252.

48 (Müellifi meçhul), *el-İmâme ve's-Siyâse*, 166-167.

49 Taberî, *Târih*, V, 303.

50 (Müellifi meçhul), *el-İmâme ve's-Siyâse*, 161.

51 İbn A'sem, III-IV, 344-347; Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (Ö. 911/1505), *Târihu'l-Hulefâ*, Mısır-1952, 219.

52 Halîfe b. Hayât, *Târih*, 313.

53 Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve'l-Vefayât*, III, 148.

54 Halîfe b. Hayât, *Târih*, 213; Suyûtî, *Târih*, 219.

55 İbn A'sem, III-IV, 344-347; Suyûtî, *Târih*, 219.

mıştır. Örneğin Muâviye ile İbn Ömer arasında Yezîd'e biat konusunda şu tartışma yaşanmıştır: Muâviye, İbn Ömer'e "Ben seni Müslümanların iktidarına karşı gelme ve Müslüman cemaati bölme konusunda uyarıyorum." demiştir. İbn Ömer ise "Senden önce de halife ve çocukları vardı. Oğlun (Yezîd), onların çocuklarından daha hayırlı değildir. O halifeler, yaptığın gibi çocuklarını hilâfete getirmeye çalışmadılar. Onlar, hilâfet makamı için Müslümanlar arasında en lâ-yık olanı seçtiler. Kaldı ki sen, iktidar ve birlik-beraberlik için beni uyarıyorsun. Ancak ben böyle yapmam, Müslüman toplum başına birisini seçerse ben de onu seçerim."⁵⁶ demiştir. Görüldüğü üzere İbn Ömer, hilâfet konusunda Dört Halife'nin seçiliş tarzlarını model olarak savunmaktadır. İbn Ömer'in referans olarak gösterdiği bu târihî modele göre ise hilâfete gelecek kişi, işin ehli olmalı ve seçimle gelmeliydi. Neticede Abdullah b. Ömer, Muâviye'nin tüm uyarı ve tehditlerine rağmen -Muâviye hayatta iken- Yezîd b. Muâviye'ye biat etmemiştir.⁵⁷ Çünkü İbn Ömer, bir yönetim şekli olarak saltanat idaresini dinî bulmamıştır.

Muâviye'nin mimarı olduğu saltanat sistemini Hasan-ı Basrî de eleştirmiştir. İlmî sahada otorite kabul edilen Hasan-ı Basrî'ye göre saltanatın ikamesi, Muâviye'nin en büyük yanlışlıklarından birisidir.⁵⁸ Hasan'ın, yerleştirilen veliahtlık sistemine ilişkin şu ifadeyi kullandığı rivâyet edilmektedir: "Muâviye'nin dört büyük hatası vardır ki, bunların her biri, onun (Muâviye'nin) helak olması için yeterli sebeptir. Bu hataların birincisi, hilâfeti istişâre ile değil de zor kullanmak sûretiyle ele geçirmesi; ikincisi, İslâm'a aykırılığı kesin olmasına rağmen Ziyâd b. Ebîh'i nesline ilhak etmesi; üçüncüsü, Hucr ve arkadaşlarını katletmesi; dördüncüsü ise hilâfet için daha lâ-yık insanlar dururken âhlâkı ve yaşantısı uygun olmayan Yezîd'i yerine atmasıdır."⁵⁹

Emevî döneminin saygın âlimleri tüm baskı ve dayatmalara rağmen siyasi iradenin bir projesi olan veliahtlık kurumuna karşı çıkmışlardır. Sözlü muhalefet tarzındaki bu karşı çıkışın nedeni de şüphesiz ki dinî idi. Zira gerek fikirlerini aktardığımız ve gerekse -çalışmamızın kapsamının sınırlı oluşu nedeniyle- ilgili konudaki eleştirilerini zikretme gereğini duymadığımız âlimler- saltanatı, İslâm'ın siyasetle ilgili temel felsefesini yansıttığını düşündükleri Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki uygulamalara aykırı bulmuşlardır.

3) Kerbelâ Hadisesine Ulemânın Tepkisi

Ümeyyegoğullarıyla Hâşimoğulları arasında geçmişi eskilere dayanan iktidar mücadelesinin bir uzantısı olan Kerbelâ olayının sebebi ve süreci hakkında kısaca şu târihî bilgiler verilebilir: Hicrî 60 yılında iktidara gelen Yezîd b.

⁵⁶ Halife b. Hayyât, *Târih*, 213.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 250, 265; İbn İmâd, Abdullhay Ebu'l-Fellâh (Ö.1089/1678), *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, I-X, Beyrut-1986, I, 286; Brockelman, Carl, *İslâm Milletleri Ve Devletleri Târîhi*, (çev. Neşet Çağatay), I-II, Ankara-1954, I, 77; Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tavârihi Hulefâ*, I-IV, İstanbul-1971, II, 432-433.

⁵⁸ Taberî, *Târih*, V, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 242; Ebû'l-Fidâ, I, 259; Suyûtî, *Târih*, 206.

⁵⁹ Taberî, *Târih*, V, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 242; Ebû'l-Fidâ, I, 259.

Muâviye, Medine valisi Velîd b. Utbe'ye gönderdiği mektupta Hüseyin b. Ali'den biat almasını istemiştir. Vali, Hüseyin'i makamına çağırıp halifenin biat isteğine ilişkin mektubu okumuştur. Hüseyin ise bu durum karşısında herhangi bir yorum yapmadan evine dönmüş ve bazı akrabalarını da yanına alarak önce Mekte'ye gitmiş, ⁶⁰ oradan da Kûfe'ye gitmeye karar vermiştir.⁶¹

Hüseyin'in Kûfe'ye gitmesinin asıl nedeni iktidarı ele geçirmektir.⁶² Bu siyasî hedef ise, onun dinî endişesinin zorunlu bir sonucu olarak denilebilir. Zira o, mevcut yönetimi haramı helâl, helâli haram sayan, fey konusunda âdil davranmayan, fesadı yayan ve hadleri uygulamayan bir yapı olarak nitelendirmiştir.⁶³ Hüseyin kendisine biat edilmesini isterken de gerekçe olarak, Kur'ân ve Sünnete göre yapılandırılan ve işleyen bir idare istediğini,⁶⁴ Ehl-i Beyt'in mensubu olarak kendisinin hilâfete daha layık olduğunu⁶⁵ ve zulmü esas alan idarecilere karşı mücadele vermenin dinî bir gereklilik olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Hüseyin Kûfe'ye gitmeden önce başına gelebileceklerle ilişkin İbn Abbâs,⁶⁷ İbn Ömer,⁶⁸ Muhammed b. Hanefiyye,⁶⁹ şair Ferezdak ⁷⁰ tarafından uyarılmasına rağmen Kûfe'ye gitme kararından vazgeçmemiştir. Onun yer olarak ısrarla Kûfe'ye gitmek istemesinin nedeni ise Kûfeliler'in ona çok sayıda davet mektubu göndermeleri⁷¹ ve onu bir kurtarıcı olarak beklediklerini ısrarla belirtmiş olmalarıydı.⁷²

Neticede Hüseyin, dört bin kişilik Emevî ordusuyla Kerbelâ denen yerde karşı karşıya gelmiştir.⁷³ Hicrî 61. yılının Muharrem ayında⁷⁴ meydana gelen Kerbelâ olayında Emevî ordusundan 88⁷⁵ Hüseyin'in akrabalarından ise 70-80 arasında ⁷⁶ kişi öldürülmüştür.

İktidarın Kerbelâ politikasını en çok eleştiren âlimlerden biri Abdullah b.

60 Dineverî, 210-211; Ya'kübî, II, 215; Taberî, *Târih*, V, 338-340; İbn A'sem, V-VI, 13-18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 147-148.

61 İbn A'sem, V-VI, 72-91; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 276; İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, II, 84.

62 Demircan, Adnan, *İslâm Târîhinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul-1996, 245; Uludağ, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, İstanbul- thz, 104.

63 Taberî, *Târih*, V, 403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 280; Hatemi, Hüseyin, *İslam Hukuk Dersleri*, İstanbul-1999, 48.

64 Taberî, *Târih*, V, 357, 403.

65 Taberî, *Târih*, V, 402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 280; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 157-158.

66 Taberî, *Târih*, V, 403; İbn A'sem, V-VI, 91; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 280.

67 Verdî, I, 172, Ebû'l-Fidâ, I, 264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 163.

68 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 163.

69 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 264-265.

70 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 231; Taberî, *Târih*, V, 386; İbn Abdirabbih, II, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 276; Zehebî, *Nübelâ*, III, 304.

71 Dineverî, 212 vd; İbn A'sem, V-VI, 31-34; Mes'ûdî, III, 64; İbn Abdirabbih, IV, 376; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 267; Ebû'l-Fidâ, I, 267; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 151; Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan (Ö. 990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis*, I-II, ?- 1302, II, 333; Hamâde, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye ve'l-Idâriyye el-Âidetu li'l-Asri'l- Emevî*, ?-1992, 45.

72 Ya'kübî, II, 215-216; Taberî, *Târih*, V, 347- 352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 266; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 151 vd.

73 Ya'kübî, II, 216; Taberî, *Târih*, V, 389; Mes'ûdî, III, 70; Makdisî, *el-Bed'*, V, 11-12; Verdî, I, 172.

74 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 234-235; Taberî, *Târih*, V, 400; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 188; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve'l-Vefayât*, IV, 5.

75 Taberî, *Târih*, V, 455; Mes'ûdî, III, 72; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 189.

76 Dineverî, 239; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 189; Diyarbekrî, II, 333.

Abbâs'tır. İbn Abbâs'a göre Hüseyin'i Medine'den Mekke'ye, oradan da Kûfe'ye gitmeye zorlayan asıl sebep, iktidarın baskıcı tutumu idi.⁷⁷ Yönetimin söz konusu baskıcı tutumuyla Hüseyin'e bir tuzak kurduğunu düşünen İbn Abbâs, Hüseyin'e Mekke'de kalmasını söylemiştir.⁷⁸ Hüseyin'i Kûfe'ye gitmekten vazgeçiremeyen İbn Abbâs, daha sonra ona, Kûfe yerine Ali taraftarlarının yoğun olarak yaşadıkları Yemen'e⁷⁹ gitmesini tavsiye etmiştir.

Abdullah b. Abbâs, Kerbelâ hadisesine tepkisini Yezîd'e yazdığı cevabî mektupta ortaya koymuştur. Yezîd, İbn Abbâs'a gönderdiği mektupta, İbn Zübeyr'e destek vermediği için öncelikle İbn Abbâs'ı kutlamış, ardından da ona yardım vaatetmiştir. Yezîd mektubunda ayrıca, İbn Abbâs'ın kendilerine yaptığı biata bağlı kalmasını (İbn Abbas Muâviye'nin vefatından sonra Yezîd'e biat etmiştir), akrabalık bağlarını önemsemesini ve halkı mevcut yönetimi destekleyecek şekilde katkı yapmasını istemiştir.⁸⁰ İbn Abbâs ise Yezîd'e yazdığı cevabî mektubunda özet olarak; Hüseyin'i Hicâz'dan Irak'a gitmeye mahkûm eden, Hüseyin ve aile fertlerini öldüren ve bu insanlara ölüm öncesi ve sonrasında işkence yaptıran kişinin Yezîd olduğunu belirtmiştir. Yine İbn Abbâs söz konusu mektubunda, yönetimin Kerbelâ'daki icraatına tepkisini şu cümleyle dile getirmiştir: "...Senin kılıçlarından hâlâ kanımdan damlalar akmaktadır, bunu (Kerbelâ'da yapılanları) unutamam ve bir gün mutlaka bunun intikamı alınacaktır..."⁸¹

İktidarın Kerbelâ'daki uygulamasına tepkisini ortaya koyan diğer bir âlim de Abdullah b. Ömer idi. O, isyan etmemesi için Hüseyin'e çok yalvarmıştı. Zira İbn Ömer -Hz. Peygamber'in Hüseyin'in öldürüleceğini söylediği iddia edilen bir habere dayanarak- iktidarla yaşanılacak bir çatışmada Hüseyin'in öldürüleceğini düşünmüş ve ona sarılarak ağladığı rivayet edilmektedir.⁸²

İbn Ömer'in Kerbelâ olayına tepkisine dair Buhârî ve Tirmizî'de geçen bir rivâyete göre, Iraklı bir şahıs İbn Ömer'e gelip 'İhramlının sivrisinek öldürmesi halinde ne yapması gerektiğine' ilişkin bir soru sormuştur. İbn Ömer ise "Hele şu adamın sorduğuna bakın. Rasûlullah'ın torununu öldürdüler; bu da gelmiş sivri sineğin kanyla ilgili hükmü soruyor. Halbuki ben, Rasûlullah'ın "Hasan ile Hüseyin dünyada kokladığım iki reyhanımdır."⁸³ dediğini işittim." diyerek, hem iktidarın Kerbelâ politikasını protesto etmiş hem de Hüseyin'in öldürülmesini önemsemeyen kişilerin bu duyarsızlıklarını eleştirmiştir.

Dönemin ileri gelen âlimlerinden İbrahim en-Nehâî'nin (Ö. 96/718), yönetimin Kerbelâ politikasını şu ifadeyle eleştirdiği belirtilmektedir: "Hüseyin'i kat-

77 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318.

78 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 275-276.

79 Mes'ûdî, III, 64-65; İbn A'sem, V-VI, 73; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 275-276; Verdî, I, 172.

80 Ya'kûbî, II, 221-223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318.

81 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318.

82 İbn A'sem, V-VI; 26; Suyûtî, *Târih*, 206.

83 Buhârî, Ebû Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre (Ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul-1992, Fedâilu's-Sahâbe/22; Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre (Ö. 279/892), *Sünen*, I-V, İstanbul-1992, Menâkıb/30.

ledenlerin arasında olup da cennete gitseydim, Hz. Peygamber'in yüzüne bakmaktan utanırdım."⁸⁴ Eğer bu rivâyet doğruysa en-Nehâî'nin bu cümlesi oldukça anlamlıdır. Zira o, söz konusu ifadesiyle fikir hürriyetinin olmadığı ve âlimlerin baskı altında olduğu dönemde çekinmeden iktidarın Kerbelâ'daki icraatını eleştirmiştir. Yine en-Nehâî'nin ilgili cümlesinin zımnen şu mesajı içerdiğini de söylemek mümkündür: 'İktidar, Hz. Muhammed'in torununu haksız bir şekilde öldürmüştür. Dolayısıyla Hüseyin'i öldürenlerin Hz. Peygamber'in yanında - mezkûr icraat konusunda- ne yüzleri ne de bir delilleri olacaktır.'

Âlimlerden Hasan-ı Basrî de iktidarın Kerbelâ'daki politikasını eleştirmiştir. Rivâyetlere göre Hasan-ı Basrî Kerbelâ hadisesini değerlendirirken "Hüseyin'in ailesinden 16 erkek Kerbelâ'da öldürüldü. O gün, yeryüzünde onların durumuna düşen başka bir aile yoktu."⁸⁵ şeklindeki ifadeyi kullanmıştır.

Şu ana kadar iktidarın politikaları bağlamında ele aldığımız icraatlar ve bu icraatlar karşısında dönemin ulemasının tavrına ilişkin şu genel değerlendirme yapılabilir: Emevî idarecileri, yönetimin incelediğimiz üç uygulamasında da dinî bir hassasiyet göstermemişlerdir. Bir anlamda yöneticiler bahsi geçen politikalarında ölçü ve hedef olarak iktidarın çıkarını esas almışlardır. Ulemâ ise yönetimin zikrettiğimiz uygulamalarını dinî açıdan değerlendirmiş ve dine aykırılığına hükmettiği bu icraatları sözlü olarak eleştirmiştir.

4) İktidarın Ayrımcı Politikasına karşı -İbnu'l-Eş'âs'ın İsyanı Vesilesiyle- Ulemânın Tepkisi

Çok sayıda âlim, İbnu'l-Eş'âs isyanını fiilen desteklemiştir. Ulemânın adı geçen isyana yoğun desteği ise, iktidarın -âlimlerin de içinde olduğu-ötekilere karşı uyguladığı baskıcı/ayrımcı politikasına bir tepki idi. Dolayısıyla ulemâ, dine aykırı bulduğu idarenin bazı politikalarına olan tepkisini, ismi geçen isyana katılmak sûretiyle ortaya koymuştur.

İbnu'l-Eş'âs isyanının başlangıcı Abdülmelik b. Mervân'a dayanmaktadır. Nitekim o, doğu eyaletlerindeki karışıklıkların sona ermesi, fetihlerin istikrarlı bir hal alması ve buralardaki vergilerin düzenli olarak toplanması için doğudaki bütün vilayetleri vali olan Haccâc b. Yûsuf'a bağlamıştır. Haccâc ise vergisini vermeyen Afganistan'daki Türk hükümdarı Rutbil'i itaat altına almak amacıyla hicrî 79 yılında Rutbil'in üzerine ordu göndermiş ancak ordusu yenilmiştir. Haccâc, söz konusu yenilginin öcünü almak için Iraklılar'dan oluşan ordunun başına komutan olarak Kûfe ileri geleni olan Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'âs'ı görevlendirip (80/699) orduyu Sicistan'a göndermiştir.⁸⁶

Hem siyasî hem de askerî kimliğiyle tanınan Abdurrahman, Sicistan'a giderken yol üzerindeki bazı yerleşim merkezlerini fethettikten sonra Haccâc'a gönderdiği mektupta, şartların bir süre beklemeyi gerektirdiğini gerekçeleriyle

⁸⁴ İbn Abdirabbih, IV, 383.

⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Târih*, 235; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 189.

⁸⁶ Belâzurî, *Ensâb*, VII, 311-313; Taberî, *Târih*, V, 327-328; Mes'ûdî, III, 138.

birlikte bildirmiştir. Ancak Haccâc, ileri sürülen gerekçeleri kabul etmemiş, ona hakaret etmiş ve ordunun ilerlemesini emretmiştir.⁸⁷ Abdurrahman ise valinin kendisine yönelik eleştirilerini ve isteklerini anlamsız bulmuş, akabinde ise Haccâc'ın isteklerinin yerine getirilip-getirilmeme konusunu orduya danışmıştır.⁸⁸ Yapılan istişarede, Haccâc'ın emrinin yerine getirilmemesine ve Abdurrahman'a biat edip iktidara karşı savaşmaya karar verilmiştir.⁸⁹ Neticede iktidarın ırkçı politikasından⁹⁰ ve Müslüman olmalarına rağmen cizye vermeye mahkûm olmaktan⁹¹ memnun olmayan Iraklı Mevâlî'nin de İbnu'l-Eş'âs safında yer almasıyla yaklaşık üç yıl süren bir çatışma yaşanmıştır. Çatışmanın ilk başlarında isyancılar başarılı oldularsa da, savaşı Emevî ordusu kazanmıştır.⁹²

İktidarın uygulamalarına ulemânın tepkisi bağlamında dikkatimizi çeken önemli bir ayrıntı, İbnu'l-Eş'âs isyanına Iraklı Mevâlî'den oluşan asker ve halkın yanı sıra, Talk b. Habîb, Atâ b. Ebî Rebâh ve Saîd b. Cübeyr gibi Arap orijinli olmayan çok sayıda âlimin destek vermiş olmasıdır. Bunu da mevcut siyasal yönetimin ilmî sahada yükselen Mevâlî'ye mensup âlimlere karşı dışlayıcı tutumuna bağlayabiliriz. Örneğin, Abdülmelik b. Mervân, Mekke, Yemen, el-Cezîre, Şam ve Mısır'da Arap olmayan âlimlerin ilmî alandaki üstünlüklerini Zührî'den duyunca çok üzülmüş ve "Yazıklar olsun Ey Zührî! Böyle devam ederse Mevâlî minberden konuşacak, Araplar ise ona alttan bakacaklardır." demiştir.⁹³

İbnu'l-Eş'âs isyanında önemli bir kısmının Mevâlî'ye mensup olduğu şu âlimler Emevî ordusuyla çarpışmışlardır: Şa'bi,⁹⁴ Ebû'l-Bahterî et-Tâî,⁹⁵ Saîd b.Cübeyr,⁹⁶ Talk b. Habîb,⁹⁷ Ebû Şeyh el-Henâî, Utbe b. Abdilğafir el-Avezî, Ukbe b. Visac el-Bursânî,⁹⁸ Avn b. Abdullah,⁹⁹ Zebit b. el-Hâris el-Eyâmî,¹⁰⁰ Abdurrahman b. Ebî Leylâ,¹⁰¹ Kays b. Ebî Müslîm el-Mâsîrî, İbrahim b.Yezîd et-Teymî,¹⁰² Mücâhit b. Cebr,¹⁰³ Atâ b. Ebî Rebâh,¹⁰⁴ Ma'bed el-Cühenî,¹⁰⁵ Amr b.

87 Belâzurî, *Ensâb*, VII, 311-313; Taberî, *Târih*, IV, 329.

88 İbn A'sem, VII-VIII, 86; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 78-79; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 35.

89 Belâzurî, *Ensâb*, VII, 311-313; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 35-36.

90 Mekkî, Muvaffak b. Ahmed (Ö. 568/1172), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut-1981, 12; Ebû Zehra, *Muhammed, Ebû Hanîfe*, (çev. Osman Keskiöğlü), Ankara-1997, 27-28; İbn Hallikân, Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (Ö. 681/1282), *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâ-i Ebnâ'iz-Zemân*, I-VIII, Beyrut-1977, II, 372-373; Hodgson, M. G. S. *İslâm'ın Seriveni*, (çev. Metin Kirbaşoğlu), I-II, İstanbul-1993, I, 202-203.

91 Mâverdî, *Ahkâm*, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 79.

92 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 281-282; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 342-346; Taberî, *Târih*, VI, 390; Ebû Ubeyd, Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî el- Endelûsî (Ö. 487/1094), *Mu'cemu Muste'cem*, I-IV, Beyrut-1983, I-II, 573; Yâkût el-Hamavî, Şihabuddin Yâkût b. Abdillâh (Ö. 626/1229), I-III, *Mu'cemu'l-Büldân*, Mısır-1906, IV, 131.

93 İbn Salâh, Osman b. Abdurrahman, *Mukaddimetu İbn's-Salâh fî Ulûmi'l-Hadîs*, Beyrut-1978, 199.

94 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 339; İbn A'sem, VII-VIII, 101; Mes'ûdî, III, 152-154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 49.

95 İbn A'sem, VII-VIII, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 85.

96 Taberî, *Târih*, VI, 488-489; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 23.

97 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 106; Taberî, *Târih*, VI, 488-489; Zehebî, *Nübelâ*, IV, 601.

98 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 286 vd.

99 Kutlu, *Mürchie*, 93.

100 Taberî, *Târih*, VI, 357-358.

101 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 82; Zehebî, *Duvelu'l-İslâm*, I, 59.

102 Kutlu, *Mürchie*, 93.

103 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 367.

Dinâr,¹⁰⁶ Cebele b. Zahr,¹⁰⁷ Abdullah b. Şeddad b. el-Hâdî el-Leysî,¹⁰⁸ Müslîm b. Yesâr,¹⁰⁹ en-Nadr b. Enes b. Mâlik,¹¹⁰ Ebû'l-Cevzâ,¹¹¹ Süveyd b. Gafle,¹¹² Câbir b. Cu'fî,¹¹³ Muhammed b. Sa'd b. Vakkas,¹¹⁴ Ebû Nuceyd el-Cühdâmî¹¹⁵ ve İbrahim en-Nehâî.¹¹⁶

Halîfe b. Hayyât'a göre bu isyana beş yüz civarında âlim katılmıştır.¹¹⁷ Diğer kaynaklarımızda da İbnu'l-Eş'âs isyanına katılan âlimlerin çokluğuna dikkat çekilir ve söz konusu âlimlerin bir askerî birlik oluşturacak kadar kalabalık oldukları zikredilir. Ulemânın oluşturduğu ve kendisine Kurra Birliği adı verilen grup çok kalabalık olacak ki vali Haccâc b. Yûsuf, bu grubun üzerine üç birlik gönderdiği halde başta başarılı olamamıştır.¹¹⁸

Âlimlerin İbnu'l-Eş'âs isyanına yoğun katılmalarının asıl nedeni, iktidarın yaptığı zulüm, adaletsizlikler¹¹⁹ ve âlimlerin buna karşı konulması gerektiği yönündeki kanaatları idi.¹²⁰ Örneğin ulemâdan isyana katılan Ebû'l-Bahterî et-Tâî, ilgili isyan hakkında şunu belirtmiştir: “Ey insanlar! Dininiz ve dünyanız için Emevîlerle savaşınız. Galip gelmezseniz dininiz ve dünyanız fesada mâruz kalır.”¹²¹ Kûfe kadılığı yapan Abdurrahman b. Ebî Leylâ ise halkı yönetime karşı isyana teşvik amacıyla “Ey Mü'minler! Hakkı tanımayan, haramları helâl sayan bu cahiller ordusuyla savaşın.”¹²² diye seslenmiştir. Yine aynı âlim, ulemâyı da savaşa teşvik için şu ifadeyi kullanmıştır: “Ey Kurra! Şamlılar'la savaşınız. Zira Sıffin'de Ali b. Ebî Tâlib'in, kötülerin yok olması ve kelimetullahın yücelmesi için zâlimlerle savaşmanın gerekli olduğunu söylediğini duydum.”¹²³

İbnu'l-Eş'âs isyanına destek verdiği için Haccâc tarafından işkenceyle öldürülen Saîd b. Cübeyr de halkı adı geçen isyana davet etmiştir. O, “Onlarla (Emevîlerle) savaşınız. Çünkü onların idareleri zâlimdir. İdareciler dinin emirlerini dinlememekte, zayıfları ezmekte ve namazlara da önem vermemektedirler.”¹²⁴ ifadesiyle, iktidar ve icraatlarının niteliğine dikkat çekip, isyana destek vermenin dinî bir gereklilik olduğu yönünde fetvâ vermiştir.

→ →

104 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 367; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 96.

105 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 34.

106 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 367; Taberî, *Târih*, VI, 488-489.

107 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 48-49.

108 İbn A'sem, VII-VIII, 101.

109 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 286 vd.

110 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 286 vd.

111 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 286 vd.

112 Makdisî, *el-Bed'*, V, 35.

113 Makdisî, *el-Bed'*, V, 35.

114 Taberî, *Târih*, VI, 349-350.

115 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 286 vd.

116 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 23.

117 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 287.

118 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 82.

119 Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 287; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII- 339-340; Kâdî el-Cebbâr, *Tesbitu Delâilu'n-Nübuvve*, I-II, Beyrut-1966, II, 574; Zehebî, *Nübelâ*, IV, 306; Wellhausen, 116-117.

120 Taberî, *Târih*, VI, 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 79, 225.

121 Taberî, *Târih*, VI, 357; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 85.

122 Taberî, *Târih*, VI, 357-358.

123 Taberî, *Târih*, VI, 352.

124 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 340; Taberî, *Târih*, VI, 358; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 40.

İktidar bünyesinde uzun süre kadılık yapmış, daha sonra ise İbnu'l-Eş'âs isyanını desteklemekle kalmayıp aynı zamanda halkı da adı geçen isyana destek vermeye davet eden meşhûr âlimlerden biri de Şa'bî idi. O, isyan öncesinde halka: “Şam ordusuna karşı koyun. Bunun yanlış bir iş olduğunu asla düşünmeyin. Allah'a yemin ederim ki, yeryüzünde kendi işlerini yürütebilmek için haklıya haksız, haksıza da haklı muamelesinde bulunan bir insandan daha zâlim ve merhametsiz kimse yoktur. O yüzden Emevîlerle mücadeleyi sakın ihmal etmeyin.”¹²⁵ demiştir. başka bir rivâyete göre Şa'bî, halkı İbnu'l-Eş'âs safında idareye karşı fiili mücadeleye teşvik amacıyla “Ey İslâm ehli! Emevîlerle çarpışınız. Zira onlar kadar zulüm yapanı ve haddi aşanı bilmiyorum. Zayıfları dışlamaları, namazı bırakmaları gibi zulümleri nedeniyle Şamlılar'la mücadele ediniz”.¹²⁶ cümlesini sarfetmiştir.

İbnu'l-Eş'âs isyanında Kurra Birliği'nin komutanı olarak görev almanın yanı sıra, isyana destek veren ulemâya moral vermeye çalışan diğer bir âlim de Cebel b. Zahr b. Kays el-Cu'fi idi.¹²⁷ O, İbnu'l-Eş'âs isyanının son ve en kritik safhasını oluşturan hicrî 83 yılındaki karşılaşmada âlimleri savaşa teşvik amacıyla yaptığı konuşmada, Hz. Ali'nin Şamlılar hakkında yaptığı rivâyet edilen konuşmayı hatırlatmış, akabinde de, helalle haramı karıştıran, zulüm ve haksızlık yapan mevcut idareyle mücadele etmenin dinî gerekliliğine ve faziletine vurgu yapmıştır.¹²⁸ Aynı âlim, çarpışmada zor anlar yaşayan ve kayıp veren âlimlerin kaçmamaları için şu konuşmayı yapmıştır: “Ey Ebî Leylâ, Kurra Topluluğu! Size kaçmak, diğer insanlara göre daha çirkindir. Zira ben Şam ordusuyla savaşırken Ali'nin şu ifadeyi kullandığını duydum: “Ey mü'minler! Kim kötü bir fiil görür ve bunu kalbiyle reddederse sevap kazanır ve bu, diğerinden daha üstündür. Kim de Allah'ın Kelâmı'nın zâlimlerin sözünden daha üstün gelmesi için münkire karşı kılıcıyla savaşırsa işte o, doğru yola girmiş ve kalbini nurla doldurmuş demektir.” O halde haydi siz de helâli haram sayan, bida'tler çıkaran, hakkı tanımayan, düşmanlıkla hareket eden bu insanlarla savaşınız.”¹²⁹

Aslında İbnu'l-Eş'âs isyanı, genelde Irak'da yaşayan Mevâlî'nin, Emevî iktidarının kendilerine karşı uyguladığı siyasî ve ekonomik icraatlarına karşı sergiledikleri bir tepkidir. Zira iktidar, âlimlerin önemli bir kısmının da mensubu oldukları Mevâlî'ye karşı ırkçılığı ya da ayrımcılığa dayalı bir politika izlemiştir.¹³⁰ Örneğin, Şamlılar'a verilen atânın aynısını Iraklılar'a verilmemiştir.¹³¹ Aynı şekilde, İslâm'a aykırı olmasına rağmen Emevî yönetimi -Ömer b. Abdülaziz dönemi hariç- Mevâlî'den cizye vergisini almayı millî bir politika olarak sürdürmüştür.¹³²

125 Taberî, *Târih*, VI, 358.

126 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 40.

127 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 84-85; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 39-40.

128 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 85.

129 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 84-85; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 48-49.

130 Mekkî, 12; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 27-28; Hodgson, I, 202-203.

131 Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VII, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 41.

132 Ebû Yûsuf, 132; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 66; Taberî, *Târih*, V, 559-560; Mâverdî, *Ahkâm*, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 79; el-Hatîb, *es-Siyasetu'l-Mâliyye fi'l-İslam*, 62; Takkûş, 195; Nevin, A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul-1990, 224-225; →

Kısacası, (özellikle Iraklı) âlimlerin önemli bir kısmı, iktidarın Mevâlî'ye yönelik siyasî ve iktisadî politikasının dinle bağdaşmadığı gerekçesiyle idarenin ilgili siyasetine muhalefet etmişlerdir. Söz konusu muhâlif duruş da, ilk defa fiilî bir karşı koyuş şeklinde gerçekleşmiştir. Âlimlerin yönetime karşı muhalefet tarzındaki bu karakter değişikliğinin de kanaatimizce iki nedeni vardı: Birincisi, idarenin genelde muhaliflere, özelde ise Irak'a yönelik haksız ve baskıcı politikasının ulemâyı da rahatsız edici boyutlara ulaşması; ikincisi ise, ulemânın katılımının yoğun olduğu mezkûr isyanın başarılı olacağına inanmış olmasıdır. Dolayısıyla İbnu'l-Eş'âs isyanını bir anlamda 'varoluş-yokoluş' mücadelesi olarak gören âlimlerin önemli bir kısmı isyana fiili destek verme gereğini duymuştur.

5) İktidarın Ehl-i Beyt'e Yönelik Politikasına Ulemânın Tepkisi:

Emevîler döneminde yönetimle-Ehl-i Beyt mensupları arasında zaman zaman iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Mevcut iktidar, belki de Ehl-i Beyt'in farklı zaman dilimlerinde yönetimi ele geçirme amacına dönük teşebbüslerini dikkate alarak, ona karşı genel olarak şu politikayı gütmüştür: Ehl-i Beyt var olsun güçlü olmasın; özne değil hep nesne olsun.

Ulemânın, Emevî iktidarının Ehl-i Beyt'e yönelik politikasına tepkisi bağlamında, örnekleme yoluyla Zeyd b. Ali isyanını incelemek istiyoruz. Zeyd'in babası, Ali Zeynel Âbidin, dedesi Hüseyin b. Ali, büyük dedesi ise Ali b. Ebî Tâlib'dir.¹³³ Zeyd b. Ali, hicrî 80 yılında doğmuş, 122'de ise iktidar tarafından öldürülmüştür.¹³⁴

Zeyd b. Ali isyanının sebebi, seyri ve sonuçları hakkında şu özet bilgiyi vermek faydalı olacaktır: Taberî ve İbnu'l-Esîr'in rivâyetlerine göre Zeyd'in iktidarla karşı karşıya gelmesi genel hatlarıyla şu şekilde olmuştur: Zeyd b. Ali ve birkaç arkadaşı, bir ara Irak valisi Halîd b. Abdullah el-Kasrî'den bazı hediyeler alıp Medine'ye dönmüşlerdi. Daha sonra Irak'a tayin olan vali Yûsuf b. Ömer es-Sekafî ise önceki valinin verdiği hediyeleri bir şikâyet konusu olarak halîfe Hişâm b. Abdümelik'e mektupla bildirmiştir. Vali, söz konusu mektupta el-Kasrî'nin, Zeyd ve arkadaşlarına verdiği hediyelerin miktarını, ayrıca onun Zeyd'den 10 bin dinar karşılığında Medine'de bir arazi satın aldığını ve daha sonra araziyi Zeyd'e geri verdiğini bildirmiştir. İlgili şikâyet üzerine Hişâm, Zeyd ve arkadaşlarını yanına çağırarak, isnad edilen suçun doğru olup olmadığı konusunda yemin ettirmiş, sanıkların yeminlerini inandırıcı bulunca onları Medine'ye

→ →

Ammâra, Muhammed, *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, (çev. Vahdettin İnce), İstanbul-1998, 44; Becker, C. H. "Cizye", *DİA*, İstanbul -1986, III, 200; Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Otaya Çıkışı*, Ankara-1963, 93; Kaddûra, 45; Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, İstanbul -1993, VIII, 43; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, I-IV, (çev. M. Zeğamiz), İstanbul-1972-1976, I, 301; Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, İstanbul-1995, XI, 102; Algül, Hüseyin, *İslâm Târîhi*, I-IV, İstanbul-1991, III, 164.

¹³³ Abdülhamit, İrfan, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (çev. M. Saim Yeprem), İstanbul-1981, , 42; Ebû Zehra, *Mezhepler Târîhi*, (çev. Sıbgatullah Kaya), Ankara-thz. 623; Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, *Hilâfet ve Saltanat*, (çev. Ali Genceli), İstanbul-1972, 378.

¹³⁴ Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara-1983, 83.

göndermiştir.¹³⁵ Başka bir iddiaya göre ise, Zeyd ile akrabaları arasında vakif meselesinden dolayı bir ihtilaf vardı. Halifenin devreye girip bu anlaşmazlığı büyütmek istemesi, Hişâm'la Zeyd'i karşı karşıya getirmiştir.¹³⁶

Neticede Zeyd, Irak valisi Yûsuf b. Ömer'in kendisine yönelik iddalarının doğru olmadığını açıklamak için Hişâm'ın yanına gitmiştir. Karşılaşmada Hişâm'ın Zeyd'e "Ey Zeyd, gözünün hilâfette olduğu söyleniyor. Sen cariye oğlusun, hilâfet senin hakkın değil."¹³⁷ dediği, Zeyd'in ise hilâfette soyun değil faziletin ölçü olduğunu delilleriyle açıklamaya çalıştığı ve asıl mücadelesinin bu tartışmadan sonra başladığı belirtilmektedir.¹³⁸

Zeyd b. Ali Şam'dan döndükten sonra Kûfe'ye gitmiş ve iktidarı ele geçirme amacına dönük faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Zira Zeyd, hilâfetin kendi hakkı olduğuna inanıyordu.¹³⁹ Zeyd'e göre iktidar halka zulmediyor, Kur'ân ve Sünnete aykırı hareket ediyordu.¹⁴⁰ Kendisi ise insanları Kur'ân ve Sünnete göre yönetmeyi, unutulmuş sünnetleri ihya etmeyi, feyleri âdilce paylaşmayı, zayıfları korumayı vaad ediyor ve bunun için insanların kendisine biat etmelerini istiyordu.¹⁴¹

Çok sayıda Kûfeli'nin biatını alan Zeyd'in,¹⁴² yakın bir târihte isyan başlatmayı planladığı belirtilmektedir.¹⁴³ Ancak mevcut yönetim, Zeyd'i düşündüğü târihten önce isyana mecbur kılmıştır.¹⁴⁴ Ayrıca isyanı kontrolünde tutmak isteyen idare, isyandan hemen önce Kûfe eşrafını yanına çekmenin yanı sıra,¹⁴⁵ Zeyd'in taraftarlarını isyan günü mescide hapsedmiş¹⁴⁶ ve Zeyd'i başarısızlığa mahkûm etmiştir. Neticede hicrî 122 yılında meydana gelen isyanda Zeyd¹⁴⁷ ve 70 dolağındaki taraftarı¹⁴⁸ öldürülmüşlerdir.

Ulemânın, iktidarın Ehl-i Beyt politikasına -Zeyd'in isyanı örneğinde- ilişkin duruşu hakkında şunları belirtmek mümkündür: Mes'ûdî, Zeyd b. Ali isyanına bazı âlimlerin destek verdiğini belirtmiştir.¹⁴⁹ Ancak Mes'ûdî ilgili rivâyetinde, Zeyd isyanına hangi âlimlerin nerede, niçin ve nasıl destek verdiğine ilişkin somut bilgi vermemektedir. İbn İmâd ise Zeyd'in biat alma sürecinde, Mansûr b.

135 Taberî, *Târih*, VII, 160-162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 240.

136 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 240; İbn Hadîd, I, 315.

137 Mes'ûdî, III, 218; İbn Abdirabbih, IV, 482-483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 241.

138 Mes'ûdî, III, 218; İbn Abdirabbih, IV, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 241; Zehebî, *Nübelâ*, V, 391.

139 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 245-246; İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, II, 93; Atay, *Ehl-i Sünnet*, 65; Uluğdağ, *İslâm-Siyaset*, 104; Sarçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri* Ankara -1997, 235-236.

140 Tabrî, *Târih*, VII, 180-181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 246; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 329-330.

141 Taberî, *Târih*, VII, 170; İbn A'sem, VII-VIII, 318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 242, 246; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 329-330; Brockelman, I, 99; Wellhausen, 159-160.

142 Taberî, *Târih*, VII, 181-182; el-İsfahânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin (Ö. 356/967), *Mekâtîlu't-Tâlibiyîn*, Kahire- 1946, 128 vd.

143 İbn A'sem, VII-VIII, 217.

144 Ebû Zehra, *Mezhepler Târîhi*, 628.

145 İbn A'sem, VII-VIII, 320.

146 İbn A'sem, VII-VIII, 319-323; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 330; Âkil, 316.

147 İbn Sa'd, V, 240; Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 353; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 95; Ya'kûbî, III, 66; Ebû'l-Fidâ, I, 283; Zehebî, *Nübelâ*, V, 389; İbn İmâd, II, 92-93; Bustî, 63.

148 Taberî, *Târih*, VII, 185; İbn Sa'd, V, 240; Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 353; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 95; Ya'kûbî, III, 66; Ebû'l-Fidâ, I, 283; Zehebî, *Nübelâ*, V, 389; İbn İmâd, II, 92-93; Bustî, 63.

149 Mes'ûdî, III, 219.

el-Mu'temîr, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve İbn Şübrüme gibi çok sayıda saygın âlimin desteğini aldığını belirtir.¹⁵⁰ Mes'ûdî gibi İbn İmâd da bahsettiği desteğin mâhiyeti hakkında doyurucu bilgi vermemektedir.

Zeyd b. Ali isyanından hemen sonra yönetim İbn Ebî Leylâ, İbn Şübrüme ve Dâvud b. Hind gibi Irak'ın ileri gelen âlimlerine resmî görev vermiştir.¹⁵¹ Görevlendirilen bu âlimlerin bir özelliği, onların iktidarı sevmemeleri ve verilen görevi istemeyerek kabul etmeleriydi.¹⁵² Âlimlerin verilen görevi istemeyerek üstlenmelerini ise, onların Zeyd'e yönelik politikayı tasvip etmedikleri ve ilgili konudaki memnuniyetsizliklerini pasif muhalefet tarzında ortaya koydukları şekilde okumak mümkündür.

İsyan sırasında Zeyd'e en açık desteği veren ve bu yüzden idare tarafından cezalandırılan âlimlerin başında Ebû Hanîfe gelmektedir. Ebû Hanîfe, hem isyan sürecinde hem de isyandan sonra Zeyd'e olan bağlılığını sürdürmüş ve yönetimin Zeyd'e yönelik politikasını farklı şekillerde eleştirmiştir. Şöyle ki, Ebû Hanîfe'nin fiilen destekleyemediği Zeyd b. Ali'ye yardım amacıyla 10 veya 30 bin dirhem gönderdiği zikredilmektedir.¹⁵³ Zeyd için maddî yardımla yetinmeyen Ebû Hanîfe'nin hem Zeyd'in isyanını dinen meşrû göstermek ve hem de idarenin dine aykırı duruşu ve uygulamalarını açıklamak için şu ifadeyi kullandığı rivâyet edilmektedir: "Zeyd'in bu çıkışı (isyani), Hz. Peygamber'in yaptığı Bedir Savaşı gibidir. Eğer yanımda insanların emânetleri olmamış olsaydı, Zeyd'in isyanına muhakkak fiilî destek verirdim. Emânetleri Ebû Leylâ'ya (Küfeli bir âlim) teslim etmeye çalıştım ancak kabul etmedi. Ben ise- bu emânetler sebebiyle sorumluluk altında ölmek istemedim."¹⁵⁴

Ebû Hanîfe, genel anlamda Ehl-i Beyt'e özel olarak ise Zeyd'e sempati duymuştur. Ebû Hanîfe'nin özellikle Zeyd b. Ali'yi sevmesinin önemli bir nedeni de muhtemelen bu iki şahsiyet arasındaki hoca-talebe ilişkisi ve sahip oldukları benzer dinî endişeler olmuştur. O, Ehl-i Beyt'e olan yakınlığını ve idarenin bu aileye yönelik uygulamalarını tasvip etmediğini belirtmek için, Zeyd isyanından sonra verilmeye çalışılan resmî görevi kabul etmemekle göstermiştir.¹⁵⁵ Ebû Hanîfe, Ehl-i Beyt konusundaki düşüncesi ve duruşu gereği önce hapishaneye girmeyi göze almış, ardından da Küfe'den kaçıp Mekke'ye yerleşmiştir.¹⁵⁶

Hemen belirtelim ki Emevî dönemi âlimleri, genel anlamda Ehl-i Beyt mensuplarını sevmiş ve saymışlardır.¹⁵⁷ Hatta, iktidara karşı isyan etmeyen ya da iktidar karşıtı isyanları tasvip etmeyen âlimler bile Ehl-i Beyt'i bir şekilde destek-

150 İbn İmâd, II, 92.

151 Mekkî, 286-287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 107.

152 Ebû Zehra, *Mezhepler Târihi*, 361.

153 Taberî, *Târih*, VII, 170.

154 Mekkî, 239; Kerderî, *el-Bezzâzi* (Ö. 827/1423), *Menâkibu'l-İmâmi'l-Azam*, (Mekkî'nin Menâkibu Ebî Hanîfe isimli eserinin içindedir), 267.

155 Mekkî, 285-286; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 107.

156 Mekkî, 273-287; İbn İmâd, II, 231.

157 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 318.

lemişlerdir.¹⁵⁸ Bu sevgi ve desteğin sebebi ise Ehl-i Beyt mensuplarının Hz. Muhammed'in soyundan gelmeleri, dinî bir hayat yaşamaları, ilme, ilmî çalışma ve âlimlere önem vermeleri ve genelde iktidar tarafından mağdur edilmeleriydi. Âlimlerin iktidar karşıtı olan Ehl-i Beyt'e görece yakınlığının pratikteki yansımaları ise, bunların Muâviye b. Ebî Süfyan-Hasan b. Ali iktidar mücadelesinde Hasan'ı desteklemeleri, Hüseyin b. Ali ve akrabalarını Kerbelâ'da öldüren yönetimi protesto etmeleri, aynı zamanda bir ilim adamı olan Zeyd'le hoca-talebe ilişkisini sürdürmeleri ve isyan sürecinde Zeyd'e maddî-manevî destek vermeleri şeklinde kendini göstermiştir. Sonuç olarak Emevî dönemi âlimlerinin, iktidarın Ehl-i Beyt'e yönelik uygulamalarını dinî açıdan tasvip etmediklerini ve ilgili konudaki muhalefetlerini ise daha ziyade sözlü olarak ortaya koyduklarını söyleyebiliriz.

SONUÇ

Emevî iktidarının siyasî icraatlarında gözetilen esas kriter ve hedef, dinden daha ziyade mevcut yönetimin maslahatı olmuştur. Bu bağlamda siyasal iktidar, temel hedeflerine ulaşmak için de genelde pragmatizme dayalı bir yaklaşım tarzını benimsemiştir. İktidarın yapısını ve işleyişini şekillendiren söz konusu dinî-siyasî felsefese ise doğal olarak dinle çelişen, bu yüzden dönemin âlimleri tarafından eleştirilen ve zaman zaman ulemâ ile idarecileri karşı karşıya getiren bazı uygulamaları beraberinde getirmiştir.

Dönemin ulemâsı, iktidarın icraatlarını dinî açıdan değerlendirmeye ve buna göre tavrını belirlemeye çalışmıştır. Yönetimin politikalarını dinî kriterlere göre yorumlayan âlimler, idarenin Hucr b. Adî hareketi ile Kerbelâ hadisesine ilişkin politikasını, saltanatı ikâme projesini, Ehl-i Beyt ve Mevâlî'ye yönelik uygulamalarını dine aykırı bulmuş ve iktidarın mezkûr konulardaki bakış açısını ve uygulamalarını eleştirmişlerdir.

Ulemâ, Emevî iktidarının din dışı gördüğü politikalarına tepkisini ise farklı şekillerde ortaya koymaya çalışmıştır. Âlimlerin söz konusu tepki ya da muhalefet şekillerinin belirleyicisi ise mevcut şartlar olmuştur.. Buna göre ulemâ, aşırı baskı ya da şiddetin hâkim olduğu ve iktidar karşıtı isyanların başarı şansının görülmediği dönemlerde, yönetimin dinle örtüşmeyen uygulamalarına ilişkin muhalefetini sözlü olarak ortaya koymuştur. Ulemânın sözlü muhalefet tarzı da, iktidarın özellikle ilk 30 yılında kendini belirgin olarak göstermiştir. Halkın yoğun desteğini alan ve idareyi değiştirme ihtimali görülen İbnu'l-Eş'âs isyanı gibi oluşum ya da hareketlere ise ulemâ fiilî destek vermiştir. Neticede iktidarın din anlayışı ve bunun bir uzantısı olan bir çok icraatı dönemin âlimleri tarafından eleştirilmiş ve bu da, âlimlerle-yöneticiler arasında genelde bir çatışmanın yaşanmasına neden olmuştur.

¹⁵⁸ İbn Abdırabbih, IV, 264.

Kaynaklar:

- » ABDÜLHÂDÎ, Muhammed b. Ahmed (Ö. 744/1343), *Tabakâtu'l-Ulemâi'l-Hadîs*, I-IV, Beyrut-1996.
- » ABDÜLHAMÎT, İrfan, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (çev. M.Saim Yeprem), İstanbul-1981.
- » AHMET CEVDET, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tavârih-i Hulefâ*, I-IV, İstanbul-1971.
- » ÂKİL, Nebi, *Târîhu Hilâfeti Benî Umeyye*, II. Baskı, Dimaşk-1975.
- » ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Târîhi*, I-IV, İstanbul-1991.
- » AMMÂRA, Muhammed, *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, (çev. V. İnce), İstanbul-1998.
- » ATAY, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara-1983.
- » ATVÂN, Hüseyin, *el-Fukahâu ve'l-Hilâfe fi'l-Asri'l-Emevî*, Ammân-1991.
- » AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara-2001.
- » BECKER, CH., "Cizye", *İA*, İstanbul-1986, III, 199-201.
- » el-BELÂZURÎ, Ahmet b. Yahya b. Câbir (Ö. 279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, I-XIII, Beyrut-1996.
- » BROCKELMAN, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, (çev. Neşet Çağatay), I-II, Ankara-1954.
- » BOZKURT, Nebi, "Hucr b. Adî", *DİA*, İstanbul-1998, XVIII, 276-278.
- » BUHÂRÎ, Ebû Muhammed b. İsmâil b. İbrahim (Ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul-1992.
- » el-BUSTÎ, Muhammed b. Hibbân, *Kitâbu Meşâhir-i Ulemâ-i Emsâr*, Kahire-1959.
- » el-CÜRÇÂNÎ, Ebû Abdullah b. Udeyy (Ö. 365/975), *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, I-IX, Beyrut-1997.
- » ed-DEMÎCÎ, Süleyman, *İslâm'da Devlet Başkanlığı*, (çev. İbrahim Cücük), İstanbul-1996.
- » DEMİRCAN, Adnan, *İslâm Târîhinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul-1996.
- » ed-DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe (Ö. 282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Beyrut-thz.
- » DİYARBEKRÎ, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan (Ö. 990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefîs*, I-II, ?-1302.
- » EBÛ'L-FİDÂ, İsmâil (Ö. 732/1331), *el-Muhtasâr fi Ahbâri'l-Beşer*, I-II, Beyrut-1997.
- » EBÛ NUAYM, Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî (Ö. 430/1038), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, I-X, Mısır-1932.
- » EBÛ UBEYD, Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî el-Endülûsî (Ö. 487/1094), *Mu'cemu Muste'cem*, I-IV, Beyrut-1983.
- » EBÛ UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm (Ö. 204/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, (çev. C. Saylık), İstanbul-1981.
- » EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrahim (Ö. 182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire-1397.
- » EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, (çev. Osman Keskiöğlü), Ankara-1997.
- » _____, *Mezhepler Târîhi*, (çev. Sıbgatullah Kaya), Ankara-thz.
- » ERKAL, Mehmet, "Âişe", *DİA*, İstanbul-1989, II, 201-205.
- » el-ĞAYYÂT, Abdurrahman b. Muhammed b. Osman, *Kitâbu'l-İntisâr*, Beyrut-1957.
- » HALİFE B. HAYYÂT (Ö. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, II. Baskı, Riyad-1985.
- » HAMÂDE, Mahmut Mâhir, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye vel-İdâriyye*, ?-1997.
- » HASAN, İbrahim Hasan, *en-Nüzûmu'l-İslâmiyye*, Mısır-1939.
- » _____, *Siyasî, Dinî, Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi*, I-V, (çev. S. Gümüş-İ. Yiğit), İstanbul-1985.
- » HATEMÎ, Hüseyin, *İslâm Hukuk Dersleri*, İstanbul-1999.
- » el-HATİB, Abdülkerim, *es-Siyâsetu'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, Beyrut-1975.
- » HODGSON, M. G. S., *İslâm'ın Serüveni*, (çev. Metin Karabaşoğlu), I-II, İstanbul-1993.
- » HUDARÎ, Muhammed, *Târîhu'l-Umemi'l-İslâmiyye ed-Devletu'l-Emeviyye*, I-II, Mısır-1969.
- » İBN ABDİRABBİH, Ahmed b. Muhammed (Ö. 327/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, I-VII, Beyrut-1965.
- » İBN ARABÎ, Muhammed b. Abdillâh (Ö. 543/1148), *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, Beyrut-thz.
- » İBN A'SEM, Ebû Muhammed Ahmed (Ö. 314/926), *el-Fütûh*, I-VIII, Beyrut-1986.
- » İBNU'L-CEVZÎ, Cemalettin Abdurrahman b. Ali, *Sıfatu's-Safve*, I-IV, Beyrut-1979.
- » İBN EBÎ'L-HADİD, Abdulhamid Hibetullah b. Muhammed (Ö. 655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğâ*, I-IV, Mısır-thz.
- » İBNU'L-ESİR, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (Ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-IX, Mısır-1348.
- » _____, *Üsdu'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VII, ?-1970.
- » İBN HACER, Ahmet b. Ali (Ö. 852/1448), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, I-VIII, Beyrut-1995.
- » İBN HALLİKÂN, Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (Ö. 681/1282), *Vefayâtu'l-*

- A'yan ve Enbâ-i Ebnâ'î-z-Zemân, I-VIII, Beyrut-1977.
- » İBNU'L-İMÂD, Abdulhayy Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-X, Beyrut-1986.
- » İBN KAYYİM EL-CEVZÎYYE, Şemsuddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr (Ö. 751/1350), *İ'lâmu'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn*, I-II, Beyrut-1987.
- » İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ (Ö. 746/1345), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-1978.
- » İBN KUTEYBE, Abdullah b. Müslîm (Ö. 276/889), *el-Meârif*, Beyrut-1970.
- » İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed (Ö. 230/844), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Leyden-1322.
- » İBN SALÂH, Ebû Ömer Osman b. Abdurrahman, *Mukaddimetu İbni's-Salâh fî Ulûmi'l-Hadis*, (tasnif), Beyrut-1978.
- » *el-İMÂME VE'S-SİYÂSE* (Müellifi meçhul), I-II, I. Baskı, ?-1909.
- » el-ISFAHÂNÎ, Ali b. Hüseyin (Ö. 356/967), *Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn*, Kahire, 1946.
- » KÂDÎ EL-CEBBÂR, İmâmu'ddîn Ebî'l-Hasan (Ö. 415/1024), *Tesbitu Delâli'n-Nübuve*, I-II, Beyrut-1966.
- » KADDÛRA, Zâhide, *eş-Şuûbiyye*, Beyrut-1988.
- » el-KANDEHLEVÎ, Muhammed Yûsuf, *Hayâtu's-Sahâbe*, I-III, Kahire-1997.
- » KAPAR, M. Ali, *Halifelîğîn Emevîler'e Geçişî ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul-1998.
- » KARAMAN, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul-1991.
- » KERDERÎ, el-Bezazî (Ö. 827/1423), *Menâkıbu'l-İmâmî'l-Azam*, Beyrut-1981.
- » KUTLU, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara-2000.
- » LAOUST, Henri, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, (çev. E. R. Fiğlalı-S. Hizmetli), İstanbul-1999.
- » el-MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tâhir (Ö. 355/964), *el-Bed' ve't-Târih*, I-VII, Beyrut-1899.
- » el-MAKDÎSÎ, Muhammed b. Tâhir el- Kayserân (Ö. 507/1113), *Tezkiratu'l-Huffâz Etrâfi Ehâdîsi Kitâbi'l-Mecrûhîn li'l-İbn Hibbân*, Arabistan-1994.
- » el-MAKRÎZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali (Ö. 845/1444), *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rîfeti Düveli'l-Mülûk*, I-II, Kahire-1934.
- » MÂVERDÎ, Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (Ö. 450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (çev. Ali Şafak), İstanbul-1976.
- » MEKKÎ, Muvaffak b. Ahmed (Ö. 568/1172), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut-1981.
- » el-MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin (Ö. 346/957), *Murûcu'z- Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, Mısır-1964.
- » MEVDÛDÎ, Ebû'l-A'lâ, *Hilâfet ve Saltanat*, (çev. Ali Genceli), İstanbul-1972.
- » el-MİNKÂRÎ, Nasr b. Müzâhim (Ö. 212/827), *Vak'atü's-Sıffîn*, Mısır-1962.
- » en-NEMİRÎ, Yûsuf b. Abdilber (Ö. 463/1070), *Tabakâtü'l-Fukahâ*, Kahire-1350.
- » NEVİN, A. Mustafa, *İslâm Siyâsi Düşüncesinde Muhalefet*, (çev. V. Akyüz), İstanbul-1990.
- » RAYYIS, Ziyâuddin, *İslâm'da Siyâsi Düşünce Târîhi*, (çev. İbrahim Sarmış), İstanbul-1995.
- » SAFEDÎ, *Kitâbu'l-Vâfi Bi'l-Vefeyât*, I-XII, Stuttgart-1991.
- » SARIÇAM, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara-1997.
- » SUAYDÎ, Abdul-Mütaâl, *el-Kadâya'l-Kübrâ fi'l-İslâm*, Kahire-thz.
- » es- SUYÛTÎ, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (Ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Mısır-1952.
- » TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (Ö. 310/922), *Târîhu't-Taberî*, I-XI, Kahire-1119.
- » TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Târîhu'd-Devleti'l-Emevîyye*, Beyrut-1996.
- » et-TANTÂVÎ, *Ahbâru Ömer ve Ahbâru Abdillâh b. Ömer*, Beyrut-1983.
- » TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa b. Sevre (Ö. 279/892), *Sünen*, I-V, İstanbul-1992.
- » TUĞ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara-1963.
- » UÇAR, Şahin, *Târih Felsefesi Açısından İslâm'da Mülk ve Hilâfet*, İstanbul-1996.
- » ULUDAĞ, Süleyman, *İslâm'da İnanç Konuları ve İ'tikadî Mezhepler*, İstanbul-1998.
- » _____, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, İstanbul-thz.
- » VERDÎ, *Târîhu İbnu'l-Verdî* (Ö. 769/1348), I-II, ?-1285.
- » WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, (çev. Fikret İşıltan), Ankara-1963.
- » YA'KÛBÎ, Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (Ö. 297/897), *Târih*, I-III, Necef-1358.
- » YÂKÛT el-HAMEVÎ, Şihâbuddin (Ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, I-III, Mısır-1906.
- » YİĞİT, İsmail, "Emevîler", *DİA*, İstanbul-1995, XI, 87-104.
- » ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed (Ö. 748/1374), *Duvelu'l- İslâm*, I-II, Mısır-1974.
- » _____, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhiri ve'l-İ'lâm*, I-XXII, Beyrut-1998.
- » _____, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, XXV, Beyrut-1986.
- » _____, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I-IV, Haydarabat, 1333.
- » ez-ZERKEŞÎ, Hz. Aişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler, (çev. B. Erul), İstanbul-2000.
- » ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, I-IV, (çev. Z. Meğamiz), İstanbul-1972-1976.
- » ez-ZİRİKLÎ, Hayreddin, *el-A'lam Kâmûs-u Terâcim*, I-III, Mısır-1927.